

Проблеми історії України нового часу

А. О. КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський),
А. А. ЗАВООДСЬКИЙ (Кам'янець-Подільський)

ВПЛИВ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ БАЛКАНСЬКИХ СЛОВ'ЯН НА ТРАНСФОРМАЦІЮ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІДЕЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Винятково важливе значення слов'янської ідеї у процесі формування ідеології українського національного руху ХІХ ст. є очевидним і незаперечним. Виникнувши на початку ХІХ ст. з могутнього пориву слов'ян до національного визволення, через усвідомлення спільності етнічних та історичних коренів, подібності політичного становища, вона протягом десятиліть несла в собі могутній потенціал оновлення суспільної свідомості. Завдяки їй слов'яни Східної й Південної Європи змогли об'єднувати зусилля для здобуття політичної свободи у боротьбі із спільними ворогами. Проте на певному етапі в суспільній свідомості слов'янських народів, у тому числі й українського, відбулася девальвація слов'янської ідеї. Причини поступової втрати інтересу українських політичних і громадських діячів до всеслов'янства у другій половині ХІХ ст. крилися як у внутрішніх, так й у зовнішніх факторах. У даній розвідці робиться спроба дослідити вплив одного з найважливіших зовнішньополітичних чинників — визвольної боротьби балканських слов'ян за національну незалежність на трансформацію слов'янської ідеї у суспільній свідомості українців другої половини ХІХ ст.

До здобуття Україною незалежності українські історики мало уваги приділяли цьому важливому періоду становлення суспільно-політичної думки. У десятитомній “Истории Украинской ССР” лише зазначається, що боротьба південних слов'ян сприяла посиленню суспільно-політичного руху та соціальної боротьби в Російській імперії¹. Це зумовлено тим, що, по-перше, радянська історіографія, як й історіографія балканських країн за часів перебування в “соціалістичному таборі”, змушена була досліджувати лише односторонні впливи “великоросів” на історію “менших” слов'янських народів, пропагуючи, таким чином, ідею “старшого брата”. По-друге, підтверджуючи марксистський постулат про примат матеріального у суспільних процесах, причини генези суспільно-політичної думки у ХІХ ст. подавалися лише як наслідок заміни феодальних відносин капіталістичними. По-третє, ця тематика в роки однопартійного керівництва наукою, як слушно зауважив О. П. Реєнт, була своєрідним “мінним полем, яким дозволялося ходити лише тим, хто діставав на це спеціальний дозвіл і вказівки, куди ступати”².

Менш політично заангажованою в цьому плані була зарубіжна історіографія. На Заході з'явився ряд праць, присвячених суспільно-політичній думці Східної та Південної Європи другої половини XIX ст. Трансформації української суспільно-політичної думки від “традиційно-ієрархічної” до “модерно-демократичної”, від “малоросійської” до “власне української” присвячена книга одного з найавторитетніших західних україністів — професора Торонтського університету Ю. Луцького “Між Гоголем і Шевченком”, надрукована в Україні 1998 р. (англійською мовою вийшла у 1971 р.). Ця праця, хоч і вважається у нас літературознавчою, проте багата на історичний фактаж та політологічні висновки і по праву може бути зарахована до такої ділянки історичних досліджень, як “історія ідей”. Луцький досліджує проблеми трансформації суспільно-політичної думки українців.

1997 р. українською мовою вийшла у світ книга німецького вченого Д. Гайера “Російський імперіалізм. Взаємодія внутрішньої та зовнішньої політики”, в якій досліджується “слов'янська специфіка” генези політичних ідей у Росії, розглядаються російський панславізм і слов'янофільство. Деякі радикальні прояви цих явищ характеризуються як типові для країн, що вступають у капіталістичну фазу розвитку. Книга також не позбавлена ідеологічних штампів, упереджених підходів і поверхових висновків. Проте деякі положення цієї праці щодо впливу балканських подій на розвиток слов'янофільських ідей залишаються актуальними й нині.

Книга відомого славіста, професора історії університету Нотр Дам (США) А. Валіцького “В полоні консервативної утопії”, що побачила світ в українському перекладі 1998 р., є унікальним дослідженням за вичерпністю трансформації слов'янофільської доктрини в Російській імперії. Її автор проаналізував слов'янофільство в різних його аспектах і перспективах. Беручи до уваги велику соціологічну самосвідомість слов'янофілів, він подав їх концепції мовою соціології, дослідив проблематику світоглядної полеміки XIX ст. між Заходом і Сходом. А. Валіцький докладно висвітлив сфери взаємних інтелектуальних контактів слов'янофілів та їх безпосередніх антагоністів, вказав на те, що саме загострення російсько-турецьких відносин і хвиля шовінізму, якою супроводжувалися дії російської армії в Молдавії та Волощині, призвели до поступового переростання слов'янофільства у панславізм³.

У 1998 р. історики України отримали змогу ознайомитися з статтею американського вченого Марка фон Хагена “Держава, нація й національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині XX століття”, що була опублікована в “Українському історичному журналі”⁴. Намагаючись осягнути глибинні тенденції становлення націй у Російській імперії, автор досліджує вплив ідеологій російського націоналізму і панславізму на зміну векторів зовнішньої та внутрішньої політики царату. До деяких його висновків, зокрема тих, що торкаються проблем становлення української суспільно-політичної думки, варто поставитися з певним застереженням.

Праця американського вченого Б. Андерсона “Уявлені спільноти”, що вийшла українською мовою 2001 р., подає переконливу інтерпретацію процесів зародження й формування національної свідомості в ранньомодерних суспільствах. Надаючи вирішального ідеологічного та політичного значення появі “національних друкованих мов” у Східній і Південній Європі першої половини XIX ст., автор торкається проблеми зародження національних рухів на Балканах та в Україні⁵.

Спробу проаналізувати суспільно-політичну думку Наддніпрянщини й оцінити роль Миколи Костомарова в творенні української національної ідентичності середини ХІХ ст. робить Д. Сондерс. Автор дає належну оцінку історичним і просвітницьким працям видатного українського діяча, вказує на їх виняткове значення для розвитку українського руху в Наддніпрянщині, вважає їх основним внеском у “потенціал виживання української нації”. Проте, на наш погляд, Сондерс недооцінює внесок Костомарова у розробку ідеї всеслов'янської єдності (як недооцінює і значення самої цієї ідеї в суспільно-політичній думці України). Він розглядає генезу костомарівських ідей поза контекстом епохи, не враховує зовнішніх впливів на суспільну думку в Україні, тому помилково критикує його політичне кредо і називає “ніким іншим, як звичайним пристосуванцем”⁶.

Вищезазначені проблеми української історії розглядалися у працях “Соціальні передумови національного відродження у Європі” М. Гроха (1985), “Національна ідентичність” Е. Сміта (1991, український переклад 1994), “Український вплив на російську культуру, 1750—1850” Д. Сондерса (1994). Цих питань торкалися зарубіжні дослідники О. Субтельний, С. Єскельчик, О. Прицак, П. Магочий, А. Жуковський та ін.

В останнє десятиріччя спостерігається зростання інтересу до проблем взаємовпливів суспільно-політичної думки слов'янських народів другої половини ХІХ ст. серед істориків-славістів Росії. 1993 р. у Москві відбулася міжнародна наукова конференція “Роль церкви в історії народів Центральної і Південно-Східної Європи”. В збірник матеріалів конференції увійшли статті В. Виноградова, В. Грачова, А. Шем'якіна, В. Хевроліної⁷, що в тій чи іншій мірі торкаються нашої проблеми. В 1997 р. у Москві побачив світ збірник статей “Славянский вопрос: веки истории”⁸, автори якого досліджують слов'янську ідею середини ХІХ ст. у її різноманітних проявах.

Однак історія української суспільно-політичної думки в зазначений період не могла бути об'єктивно відтворена, допоки за її дослідження не взяли українські історики. На якісно новий рівень досліджень науковці вийшли ще до здобуття Україною незалежності. Цікаві історичні матеріали подані у тритомному збірнику документів за редакцією П. Соханя “Кирило-Мефодіївське товариство”, що вийшов у 1990 р. По-новому збагнути роль інтелігенції в процесі становлення національного руху зробила спробу в монографії “Интеллигенция на Украине. ХІХ в.” Н. Шип⁹. Проблемам становлення українського націоналізму присвячена колективна монографія, підготовлена в Інституті історії України НАНУ “Нариси з історії українського національного руху”¹⁰. В ній подано цілий ряд психологічних, політичних, ідеологічних факторів становлення та розвитку національної самосвідомості. Автор одного з розділів В. Сарбей подав періодизацію національного руху в Україні.

Багато цінної інформації щодо розвитку суспільної думки у другій половині ХІХ ст. міститься у ґрунтовній колективній праці, виданій Інститутом історії України НАНУ “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)”¹¹.

Проте всі схеми й теорії цих досліджень мають суттєвий недолік: їх наукові конструкції нехтують зовнішньополітичним “кліматом”, в якому розвивалася суспільно-політична думка України, їх основа побудована на принципі “самодостатньої еволюції”. Складається враження, що існують “гени”, які на певному етапі впливають на напрямок суспільної думки і, таким чином, задають програму майбутнього розвитку українського національного організму, в процесі якого з'являється типовий набір ознак,

притаманний кожній нації. Внутрішня генеза постає як закономірність, а усі зовнішні впливи — як низка випадковостей, що заважають чи, навпаки, сприяють розвиткові¹².

Наприкінці 90-х років з'явився ряд проблемних досліджень, автори яких намагалися поламати усталені стереотипи щодо генези суспільно-політичної думки в Україні, пов'язати її із загальноєвропейськими процесами. Одним з таких досліджень є стаття С. Світленка “Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему”¹³, в якій історик зазначив, що лише ґрунтовна розробка цієї проблеми у контексті загальноєвропейського суспільно-політичного руху дасть можливість простежити усі фази виникнення й розвитку такого важливого історичного явища, як народництво.

У 1999 р. вийшла монографія Г. Касьянова “Теорії нації та націоналізму”, в якій висвітлюються передумови виникнення націоналізму в Україні, подаються нестандартні для вітчизняної науки висновки щодо появи тих чи інших суспільних ідей в українській свідомості ХІХ ст. У цьому плані заслуговує на увагу інша праця цього ж автора “Українська інтелігенція на рубежі ХІХ—ХХ століть: соціально-політичний портрет”¹⁴.

У 2001 р. побачила світ праця молодого київського дослідника М. Розумного “Українська ідея на тлі цивілізації”. У її другому розділі автор намагається дослідити процес формування національної ідеї у суспільній свідомості українців та її вплив на становлення української нації. Він справедливо стверджує, що українську історію, її логіку неможливо оцінити поза глобальним цивілізаційним процесом. Саме загальнозначущі конструкції європейського теоретичного мислення слугують смисловими містками між тим, що нам відомо про українську історію, і тими оцінками, які ми цим відомостям даємо, між інформацією та інтерпретацією¹⁵.

Наше минуле, на думку автора, необхідно розглядати у контексті сучасної йому епохи, враховуючи її специфічні й невідворотні закономірності. Лише тоді ми будемо знаходити у власній історії менше причин для зневіри, уважніше ставитимемося до проблем сьогодення, сміливіше дивитимемося у майбутнє.

Проблем впливу боротьби південнослов'янських народів за незалежність на суспільно-політичну думку в Україні торкались історики-слависти. Участь студентської молоді з Балканського півострова у суспільному житті Наддніпрянщини відображена в науковій праці О. Павлюченка “Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга пол. ХІХ ст. — поч. ХХ ст.)”¹⁶. Дисертаційне дослідження на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук В. Субботіна присвячене впливам відродженої болгарської державності на розвиток стосунків громадськості України та Болгарії у 1878—1885 рр. Автор приділив значну увагу взаємовпливам болгарської православної церкви та православної церкви в Україні¹⁷.

Досліджуючи зовнішні фактори, які впливали на розвиток суспільно-політичної думки в Україні другої половини ХІХ ст., насамперед варто зазначити, що переважна більшість слов'янських народів на початку ХІХ ст. жила в багатонаціональних імперіях, не мали або втратили власну державність і змушені були силоміць здобувати незалежність. Враховуючи політичну ситуацію у Східній та Південній Європі і рівень розвитку національної свідомості серед слов'янства, можна стверджувати, що завдання було з надважких. Тому національні еліти цих народів намагалися конструювати оптимальні проекти демократичних антиімперських слов'янських союзів і федерацій. Деякі прагнення й проекти слов'янських народів різко відрізнялися між собою, а в окремих випадках були цілком антаго-

ністичними. Проте наявність спільних ворогів, спорідненість долі у минулому та надії на незалежне майбутнє стали для них могутніми об'єднавчими факторами.

Коли під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр. російська армія генерала І. Дибича (в якій було багато вихідців з України) зайняла ряд міст Північної Болгарії, це стало значним поштовхом для піднесення визвольного руху болгар. Почали формуватися добровольчі загони, які відразу ж отримували російську зброю. Ватажком одного з таких загонів, що налічував 1,5 тис. осіб, був відомий болгарський патріот Г. Мамарчев¹⁸. Його звернення до петербурзької влади, в якому вказувалося на культурну, релігійну, мовну спорідненість південних і східних слов'янських народів, облетіло весь слов'янський світ. Визвольна боротьба балканців значно активізувалась і, як наслідок, зміцнилася й розширилася автономія Сербії та Дунайських князівств. У цей час розпочався процес формування болгарської нації. Адріанопольський договір, що був заключений після війни, не надав самостійності болгарському народові, і це викликало хвилю нових повстань у Болгарії.

Серед слов'янських народів зросли інтерес та співчуття до проблем братів-болгар, активізувався процес формування слов'янської ідеї у суспільній думці. У Відні виник філологічний гурток, основу якого становили галицькі українці та карпатські русини. Його відвідували основоположники різних слов'янських культур — серб В. Караджич, словенець В. Копітар, українець П. Паславський. У цьому осередку обговорювалися здобутки кожного з етносів, формувалася спільна концепція майбутньої слов'янської ідеї. Згодом з їхньої спільної праці народилися граматики Й. Левицького і М. Лучкая¹⁹. Таким чином, можна стверджувати, що перший “балканський вплив” визвольної боротьби слов'ян півострова на трансформацію суспільно-політичної думки в Україні розпочався на початку 1830-х років у Галичині.

Суспільна думка Наддніпрянщини відреагувала на балканські події трохи пізніше, власне, десь у 40-х рр. ХІХ ст., коли під час діяльності Кирило-Мефодіївського товариства зародилась ідея “федерації рівних і братерських слов'янських народів” з центром у Києві. Проблема взаємовпливів ідей цього товариства та національно-визвольного руху південних слов'ян хоча і досліджувалась істориками²⁰, проте потребує сучасних підходів і подальшого вивчення. На дослідників тут чекає багато труднощів, бо при всьому багатстві документів і свідчень визначити єдину концептуально завершену форму слов'янської ідеї у кирило-мефодіївців дуже важко. Навіть царські чиновники, які розслідували їх діяльність по гарячих слідах, не змогли провести межу між “слов'янством” та “українством” у цих “бунтівників”²¹.

Сучасний дослідник А. Круглашов, виводячи “формулу взаємозалежності національної та слов'янської ідеї”, вказує на те, що “ідеї кирило-мефодіївців, на відміну від їх попередників, не підпорядковували інтереси українців загальнослов'янським потребам, а обґрунтовували можливість задоволення українських національних прагнень через розв'язання все-слов'янських питань”²². Припинення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства тимчасово призупинило генезу слов'янської ідеї в українській суспільно-політичній думці. Деякі сучасні дослідники вкладають в уста братчиків модерні гасла, і вказують на те, що ті ставили перед собою мету здобуття незалежності для України. Такі припущення важко узгоджуються з думкою головного теоретика і речника кирило-мефодіївців — Миколи Костомарова, який у 1846 р. писав П. Кулішеві, що він не українець і що

“тільки з гуманістичної ідеї” обертається між українофілів. Слід також зауважити, що через кілька десятиліть цей же “ідеологічний провідник України”, як назвав його пізніше М. Грушевський, оцінив українську літературу як літературу для хатнього вжитку, як доповнення до російської літератури²³.

Враховуючи вислови і дійсні наміри кирило-мефодіївців, ще важче погодитися з висновком А. Круглашова про те, що “серед найбільших досягнень цього періоду було визначення завдання боротьби за відновлення української державності”²⁴. Не сприймається й теза Ю. Луцького про те, що “...Шевченко засуджував російський імперіалізм і обстоював українську незалежність”²⁵. Такі категорії, як “імперіалізм”, “українська незалежність” тощо є надбанням політології ХХ ст. і ніяк не можуть бути застосовані до пояснення процесів, які відбувалися в суспільній свідомості українців середини ХІХ ст. Історична роль кирило-мефодіївців полягає у тому, що вони першими з українців вказали на можливість подолання антагонізмів між братніми слов'янськими народами шляхом добровільного політичного утворення — Всеслов'янської федерації.

Після ганебної поразки Росії у Кримській війні 1853—1856 рр. розпочався другий “балканський вплив” на генезу слов'янської ідеї. Проявився він у кількох аспектах. Перший був пов'язаний з тим, що в Болгарії з новою силою спалахнув рух за незалежну національну церкву. З ініціативи православної церкви в Україні народ почав надавати матеріальну допомогу єдиновірним болгарам, таким чином підтримуючи їх у боротьбі за автокефалію. В усіх українських губерніях були утворені благодійні комітети. У пресі з'явилося більше матеріалів про всеслов'янську єдність і знуцання мусульманської влади над православними сербами, чорногорцями та болгарами.

Другий аспект був пов'язаний із змінами, що відбувались у російській суспільній думці після війни: російське слов'янофільство почало трансформуватись у панславізм (у працях багатьох дослідників ці два явища не розрізняються). Безпосередньою причиною такого перетворення були нереалізовані зазіхання царату на інкорпорацію південних слов'ян у Російську імперію. Щоб посилити свій статус у слов'янському світі, правлячі кола останньої вирішили використати слов'янофільську ідеологію. Однак для цього їй потрібно було суттєво модифікувати²⁶. Скориставшись термінологією тих років, можна висловитися так: “панславізм духовний” мав поступитися місцем “політичному панславізмові”. Внутрішнє відродження російського суспільства на християнських засадах і в “давніх слов'янських” традиціях, що імпонувало багатьом українофілам, відступало на другий план перед потребою зовнішньої експансії російського царату. Інтереси “всеросійської слов'янської єдності” заступалися інтересами “єдності всеслов'янської”.

Після хвилі великодержавного російського шовінізму, що прокотилася сторінками усіх офіційних видань, слов'янська ідея, хоч і продовжувала залишатися панівною в українській суспільно-політичній думці, проте втратила забарвлення українського всеслов'янського месіанства. Дедалі більше окреслилося намагання показати можливість задоволення українських потреб у межах Російської імперії за умови успіху реформ Олександра ІІ. Побоюючись репресій і жадаючи привернути увагу російських уряду та громадськості хоча б до найскромніших бажань “братів внутрішніх”, українська інтелігенція змушена була демонструвати свою повну лояльність до панславізму.

Польське повстання 1863 р., що охопило частину українських земель, ще більше загострило стосунки між владою й українством, яке повсякчас

намагалося спростувати підозри в “малоросійському сепаратизмі” та запевняти у неможливості “одірвання” України від Росії. “Політичне життя Малоросії давно скінчилося, — писав П. Куліш у листі до М. Юзефовича, — те життя, що відбувається в мові, у вбраннях, звичаях тощо — назову його хоч би й поетичним — також рік у рік втрачає свою виразність. Малоросія невдовзі зіллється в одне тіло з Росією. Це й добре...”²⁷.

Проте демонстрація української лояльності не викликала очікуваної реакції з боку царату. Наївну пропозицію українців у співпраці було відхилено. Імперія не потребувала допомоги в об’єднанні слов’ян. Придушення польського повстання стало водночас періодом особливого наступу на українську культуру та її діячів. Почалися репресії й інсинуації. Так, у справі П. Чубинського подавалися суперечливі свідчення заарештованого громадівця В. Синьогуба, в яких він указує, що метою громади було з’єднання слов’янських племен — сербів, болгар, росіян, малоросів і поляків — та цілковита незалежність Малоросії. Неймовірна теза про “цілковиту незалежність Малоросії” була, без сумніву, сфабрикована самою поліцією і спростована на подальших допитах іншим громадівцем — В. Антоновичем. Чубинського попри все було заслано до Архангельської губернії²⁸.

Незважаючи на репресії, дедалі активніше почала проявлятися національна самоідентичність серед, так би мовити, “рядового” українства, особливо молоді. Відомий на Правобережжі молодіжний рух “балагулів” якраз і був позасвідомим, проте навмисним проявом такої самоідентичності²⁹. Начальник літинської волосної поліції з острахом повідомляв подільського генерал-губернатора про те, що “уж слишком стал заметен повсюду костюм хлопоманов, или так называемый русинский, состоящий в уподоблении костюму крестьянскому... Такие костюмы носят даже самые зажиточные и имеющие значение помещики, с той лишь разницей, что кафтан на них не из толстого или крестьянского сукна, а из сукна довольно ценного”. Дізнавшись про такі “вольності”, подільський губернатор “предписал” поліції “суворо следит за этим и кто будет замечен в ношении платьев национальных или каких-либо условных знаков, предавать этому значению как заявлениям против существующего правительства, и предавать его полицейскому суду”³⁰.

Царату для проведення успішної політики “об’єднання слов’ян” поза межами імперії потрібна була повна “слов’янська єдність” в її межах. З подачі урядових кіл почалися відомі інсинуації М. Юзефовича, що доповнювалися відкритим цькуванням українства у газеті “Киевлянин”, редактором якої був В. Шульгін. Про атмосферу підозри, яка принижувала людську гідність і створювала нестерпні умови існування для української інтелігенції, свідчить той факт, що О. Кістяківський заповідав розголосити зміст своїх потаємних записів через п’ятдесят років після своєї смерті³¹. Цькування у пресі українських діячів викликало справедливий спротив останніх. У газеті “Голос” була надрукована відповідь М. Лисенка на статтю анонімного автора “Современное украинофильство”, в якій українські слов’янофіли звинувачувались у “сепаратизмі”. Український композитор засудив ці звинувачення, а “Русский Вестник”, де друкувалися ці статті, назвав “органом московского мракобесия и чаромутия”³².

Нова хвиля шовінізму змусила українську інтелігенцію вдатися до організації опору, спонукала до пошуків союзників у боротьбі проти царату. Природно, що такими союзниками насамперед могли стати слов’янські народи. В суспільній думці по-новому осмислюється слов’янська ідея та її значення для України, відбуваються пошуки шляхів її трансформації, пристосування до суто українських потреб.

Наприкінці 60-х рр. у колах свідомої української інтелігенції почала формуватися традиція політичної агітації проти Російської імперії. З'явилися намагання довести слов'янам хибність ототожнення українців і росіян, підкреслювалися національні відмінності між двома народами. Вперше це простежується в драгоманівській праці “Література російська, великоруська, українська і галицька”, опублікованій у газеті “Правда” наприкінці 1873 р. — на початку 1874 р. У редакційній статті “Правди” — “Чи може бути згода між русинами і “руськими?” давалася однозначна відповідь: ніякої згоди бути не може”³³.

На противагу ідеї об'єднання слов'янських народів під скіпетром Романових українські мислителі висунули ідею докорінної зміни політичної карти Центральної та Східної Європи і заснування на уламках імперій вільного союзу слов'ян. “Українські ж справи так зчепляються з справами сусідніх людей навкруги і в Росії, й в Австро-Угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими й всякими іншими слов'янськими і неслов'янськими..., що українському громадському чоловікові, власне, з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних... Товариство всеслов'янське для громадянина українського мало чим не така ж сама потреба, як і товариство громад українських. І, певно, що державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських, розтопляться тільки у вільній спілці всеслов'янській, до котрої початок мусять пожити Спілки всіх поступових товариств по слов'янських породах”³⁴.

Антиросійські настрої серед української інтелігенції стали впливовим чинником, який викликав зацікавлення європейських столиць, особливо Австрії. З іншого боку, антиімперські настрої серед слов'ян сусідніх держав — галицьких українців, сербів та болгар — намагалися використати у Петербурзі, бажаючи перетворити ці народи на власних підданих. Для України з'явився шанс скористатися конкуренцією імперій за право стати єдиним захисником слов'янства. Українці по два боки кордону починають шукати підтримки у “ворогів своїх ворогів”³⁵. У суспільно-політичній думці склалася парадоксальна ситуація. Українська інтелігенція Австро-Угорщини через свої сподівання на допомогу “Росії-визволительниці” більшою мірою переходить у табір слов'янофілів. Відбувається консолідація українців Галичини навколо міфу про “єдиний руський народ” від Тиси до Амуру. Росія вбачалася єдиним захисником усіх слов'ян. З іншого боку — українська інтелігенція підросійської України, шукаючи підтримки на Заході, все більше захоплюється ідеями західництва.

Значну роль в ідейній еволюції українофільства відіграв М. Драгоманов, якого можна назвати “могилянником” слов'янської ідеї в українській свідомості. На його погляди щодо майбутнього слов'янських народів найбільше вплинули події на Балканах, особливо визвольна боротьба болгарського народу, з яким міцно звела його доля. Видатний українець написав про боротьбу балканців десятки статей, більш ніж на шість років пов'язав своє життя з процесом творення болгарської держави.

Публіцист завжди цікавився проблемами стосунків Порти зі слов'янами. 1876 р. у Києві вийшла книжечка Драгоманова “Про українських козаків, татар та турків”. Саме його гострі статті з проблем національного руху привели до кризи старих та появи нових уявлень про майбутнє українства.

Драгоманов на початку своєї політичної діяльності вбачав майбутнє українського народу серед рівноправної федерації усіх слов'янських народів. Проте, перебуваючи у 1873 р. за кордоном, він остаточно пересвідчив-

ся в тому, що саме європеїзм, який не відкидає “приватних національних варіацій загальних ідей і форм, є найкращою основою для українських автономних домагань”³⁶.

Разом з Драгомановим розчарувалась у слов'янській ідеї і певна частина української громадськості. Так, О. Кістяківський у березні 1876 р. зробив запис у своєму щоденнику, що ще років вісім-дев'ять тому він перестав бути українофілом політичного спрямування, залишаючись одночасно вірним своєму народові³⁷.

За словами самого М. Драгоманова, від цього часу він “задумав критично переглянути всю тодішню українофільську і народовську ортодоксію, показати її безосновність перед реальними обставинами й потребами, зробити теж саме і з ортодоксією московсько-панруською, — а, нарешті, дати нарис реалістично-прогресивного українства й панруськості зовсім на інших підставах”³⁸.

М. Драгоманов критикував старогромадівських українофілів на чолі з Галаганом за значну відсталість від європейських ідей у науці та політиці, за намагання “вирішувати усі питання одним національним духом, як у московських слов'янофілів”³⁹. Публіцист навіть посягнув на діяльність слов'янських благодійних комітетів, які організовували матеріальну допомогу для балканських слов'ян і були своєрідними “священними коровами” в очах громадськості: “Вони не розуміють, який зв'язок має бути між Росією та іншими слов'янськими племенами, не розуміють того, що намагаються обрусити слов'ян і ослов'янити Росію, що залучають слов'янських братів до служби на Росію...”⁴⁰.

Відразу ж після виходу відомого Емського указу в статті “Чистое дело требует чистых рук”, опублікованій у петербурзькій газеті “Молва”, Драгоманов натякнув, що Росії, перед тим як почати звільняти слов'янських братів на Балканах, треба звільнити пригноблених слов'ян в середині імперії. Він звинуватив російських слов'янофілів у тому, що ті, обурюючись звірствами турецьких баші-бузуків, не помічали чи не хотіли помічати “дикунського указу” Олександра II⁴¹. Газету відразу ж закрили, однак думки, висловлені у статті, були настільки злободенними, що про статтю почали говорити у всьому слов'янському світі. Автор випустив її навіть окремою брошурою кількома мовами, в тому числі болгарською та сербською. Ім'я публіциста потрапило до списку заборонених, шлях до легальної російської преси було закрито назавжди.

На початку лютого 1876 р., побоюючись за свої публічні виступи проти російської політики на Балканах потрапити до Сибіру, Драгоманов емігрував до Відня. Австрійська поліція, враховуючи революційність його поглядів, з підозрою поставилася до контактів політичного емігранта з місцевим населенням. Після закінчення терміну закордонного паспорта австрійський уряд відмовив українському “сепаратистові” у праві на постійне проживання. Драгоманов переїхав до Женеви. Вчений мав досить-таки вагомий авторитет серед видавців та редакторів періодичних видань як на Заході, так і в Росії. Навіть перебуваючи в столиці Швейцарії, він отримував з Росії численні запрошення до співпраці на ниві журналістики. Відомий петербурзький журналіст О. Суворін, який очолив газету “Новое время”, запропонував йому обов'язки постійного зарубіжного кореспондента. Завдяки жорсткій цензурі, в російській легальній пресі фактично припинилася критика царської доктрини щодо Балкан.

Квітневе повстання в Болгарії 1876 р. та подальша боротьба болгар за незалежність під час російсько-турецької війни ініціювали черговий спалах політичної активності, особливо серед української інтелігенції Над-

дніпрянщини. Українці сприйняли цю боротьбу як продовження власної багатовікової боротьби проти Порти, від якої український народ у минулому теж зазнав немало лиха. В ній вони вбачали практичне втілення власних національних устремлінь. Почався третій “балканський вплив” на трансформацію ідей всеслов'янства в українській суспільно-політичній думці.

Заклики офіційних російських кіл про допомогу балканським слов'янам знайшли особливо благодатний ґрунт в Україні через те, що українці, відчуваючи на собі національний гніт (чого не відчували росіяни, маючи свою державу), найбільше співчували “недержавним” болгарам. Найрадикальніші кола українців мали надію, що звільнення частини слов'ян від “турків константинопольських” прискорить час звільнення від “турків петербурзьких”. Поміркованіші кола сподівалися, що вступ Росії у війну в ролі визволительниці слов'ян призведе до демократичних перетворень у самій Росії, принаймні, на засадах конституційного монархізму⁴². Таке ставлення українства до вирішення балканської проблеми розв'язувало руки царизмові і надавало йому можливість здійснити свої експансіоністські наміри на Балканах, прикриваючись благородними гаслами звільнення народів-братів від іновірних турків.

На цьому етапі спостерігається надзвичайне зростання інтересу до слов'янської ідеї. Причому її подальший розвиток на Наддніпрянщині та в австро-угорській Україні певною мірою різняться між собою.

¹ История Украинской ССР. В десяти томах. — К., 1983. — Т. 4. — С. 436.

² Р е є н т О. Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 6.

³ В а л і ц ь к и й А. В полоні консервативної утопії. — К., 1998. — С. 573.

⁴ Ф о н Х а г е н М а р к. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині XX століття // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 122—131.

⁵ А н д е р с о н Б. Уявлені спільноти. — К., 2001. — С. 98—99.

⁶ С о н д е р с Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 21—33.

⁷ Церковь в истории народов Центральной и Юго-Восточной Европы // Балканские исследования. — М., 1997. — Вып. 17.

⁸ Славянский вопрос: вехи истории // Сб. ст. под ред. М. Достала. — М., 1997.

⁹ Ш и п Н. Интеллигенция на Украине. XIX в. — К., 1991.

¹⁰ Нариси з історії українського національного руху. — К., 1994.

¹¹ “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). Колективна наукова монографія в 3-х частинах / Відп. ред. — док. іст. наук, проф. В. Сарбей. — К., 1999.

¹² Розглядаючи різні підходи та схеми у дослідженнях становлення українського націоналізму, на цей факт вказує український історик Г. Касьянов. (К а с ь я н о в Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К., 1999. — С. 310).

¹³ С в і т л е н к о С. Народництво в Україні: Сучасний погляд на проблему // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3, 4.

¹⁴ К а с ь я н о в Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: соціально-політичний портрет. — К., 1993.

¹⁵ Р о з у м н и й М. Українська ідея на тлі цивілізації. — К., 2001. — С. 12.

¹⁶ П а в л ю ч е н к о О. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга пол. XIX — поч. XX с.). Дис. ... докт. іст. наук. — К., 1992.

¹⁷ С у б б о т и н В. Влияние возрождения болгарской государственности на развитие связей общественности Украины и Болгарии (1878—1885 гг.). Дис. ... канд. ист. наук. — Донецк, 1997.

¹⁸ Д и м и т р о в С., М а н ч е в К. История на балканските народи. XV—XIX век. — София, 1971. — С. 339.

¹⁹ Р о з у м н и й М. Назв. праця. — С. 230.

²⁰ Ш и ш л а н о в И. Тарас Шевченко, неговито творчество и неговито влияние върху българските писатели преди освобождението. — София, 1974; К е р а к о с т о в С. Тарас Шевченко и българската литература. — София, 1947; Ш е л у д ь к о Д.

Вплив Шевченка на Любена Каравелова // Записки НФ історико-філологічного відділу. — Кн. XVIII.

²¹ Р о з у м н и й М. Назв. праця. — С. 257.

²² К р у г л а ш о в А. Політичні аспекти розвитку слов'янської ідеї в Україні (друга половина XIX ст.) // Філософія. Історія культури. Освіта: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. — Харків, 1996. — С. 96.

²³ Л у ц ь к и й Ю. Назв. праця. — С. 205.

²⁴ К р у г л а ш о в А. Назв. праця. — С. 96.

²⁵ Л у ц ь к и й Ю. Назв. праця. — С. 196.

²⁶ Див.: Р я б ч у к М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого державотворення. — К., 2000. — С. 100.

²⁷ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу (1843—1861 гг.) // Киевская старина. — 1899. — Февраль. — С. 188.

²⁸ Ш и п Н. Творець українського національного гімну // Історія України. — 1998. — № 14. — С. 2.

²⁹ Див.: З а в о д о в с ь к и й А. Балагульство як форма боротьби з національним поневоленням // Перспективи. — 2000. — Лютий. — С. 21—24; Г н а т ю к В. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) / Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. — Т. 4. — Етнографія. — С. 764—781.

³⁰ Кам'янець-Подільський державний міський архів (далі — К-ПДМА), ф. 228, оп. 1, спр. 3354, арк. 22—25.

³¹ Ш и п Н. Указ. соч. — С. 2.

³² Голос. — 1875. — 31 марта. — № 90.

³³ Цит. за: Ф е д ч е н к о П. Михайло Драгоманов. Життя та творчість. — К., 1991. — С. 86.

³⁴ Передне слово // Голос. — Б. р. в. — Т. 1. — С. 96.

³⁵ Р я б ч у к М. Європейська мрія // Всесвіт. — 1993. — № 9. — С. 11.

³⁶ Цит. за: Ф е д ч е н к о П. Назв. праця. — С. 78.

³⁷ Ш и п Н. Указ. соч. — С. 2.

³⁸ Д р а г о м а н о в М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К., 1970. — Т. 2. — С. 182.

³⁹ Є ф р е м о в С. Історія українського письменства. — К., 1996. — С. 58.

⁴⁰ Славянские благотворительные комитеты // Санкт-Петербургские Ведомости. — 1874. — 16 мая.

⁴¹ Д р а г о м а н о в М. Чистое дело требует чистых рук // Молва. — 1876. — 14 октября.

⁴² К р у г л а ш о в А. Назв. праця. — С. 98—99.

(Далі буде)